

■ Colofon

Novum 37, december 2018

Een uitgave van het
Historisch Documentatiecentrum voor het
Nederlands Protestantisme (1800-heden)
Vrije Universiteit Amsterdam
issn: 2352-1082

Adres

Hoofdgebouw Vrije Universiteit Amsterdam
Kamer iE-45
De Boelelaan 1105
1081 hv Amsterdam

Stichting ter ondersteuning van het HDC

IBAN: NL86 INGB 0001 1680 01

(t) 020 59 85271

(e) w.j.berkelaar@vu.nl

(i) <http://hdc.vu.nl>

Afbeeldingen omslag

Detail van Johan Braakensiek in *De Amsterdammer*, 'Hoe zal de pudding uitvallen'.
De invoering van de evenredige vertegenwoordiging.

Geen niche, maar noodzaak

In de geschiedwetenschap doet zich een opmerkelijk fenomeen voor. Mediëvisten en vroegmodernisten – zij die zich hebben gespecialiseerd in de Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd – nemen in hun onderzoek als vanzelfsprekend religieuze dimensies mee. Er kan bijna geen studie op deze terreinen verschijnen of de rol van kerk en religie, van filosofische bezinning en volksgeloof, maakt daar deel van uit. Hoe dichter we echter de grens van het jaar 1800 naderen, hoe meer zich een merkwaardige scheiding voordoet: enerzijds adresseren veel historische studies nauwelijks meer de rol van religie in politiek, cultuur en samenleving, terwijl die aspecten anderzijds vooral in aparte deelstudies belicht worden. De wegen gaan opeens uiteen. Het is een dubbel proces van een soort selffulfilling prophecy van een secularisering van het wereldbeeld én een isolering – negatief gezegd: ghettoïsering – van religie in een apart, bijna gescheiden domein.

Dat dit een onwenselijke situatie is, wordt steeds breder erkend in de historische wereld. Ook na 1800 bleef religie op tal van manieren een belangrijke rol spelen in politieke besluitvorming, culturele ontwikkelingen en sociale agenda's. Wie dat niet meeweegt, ziet een belangrijk element over het hoofd en ontzegt zich ook de mogelijkheid om grote delen van de wereld – vrijwel alle gebieden buiten West-Europa – op hun eigen termen te verstaan. Om dit

vervolgens goed te kunnen doen, is expertise nodig en moeten onderzoekers in staat zijn om religieuze en culturele codes te kraken: een Bijbelcitaat, een terloopse aanhaling van een gezangregel, een echo van een catechismuspassage.

Precies daar ligt de uitdaging en rol voor het HDC, dat zich al sinds 1971 richt op de studie van de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme. Gemakkelijk kan het bestaan van een instelling als het HDC – en van de katholieke zusterinstellingen KDC in Nijmegen en KADOC in Leuven – de ultieme bevestiging van de zojuist geschetste ghettoïsering gaan vormen: een eigen eilandje voor een restant religie in de moderne wereld na 1800. Dat is echter allerminst de koers die het HDC voor ogen staat: het wil een expertisecentrum vormen voor religieuze thema's in de moderniteit en die kennis en inzichten indragen in de geschiedwetenschap als geheel. Wie onze samenleving wil begrijpen, kan niet zonder historische diepgang; en wie die historische diepgang wil bereiken, zal ook de rol van religie tot zijn recht laten komen.

Ziehier, in het kort, wat de koers van het HDC is: verbindingen aangaan met collega's uit alle geledingen van de geschiedwetenschap en onderzoeksprojecten stimuleren waarin religiehistorische thema's ook voor negentiende- en twintigste-eeuwse geschiedenis als vanzelfsprekende elementen worden meegenomen. De HDC-collecties, die door deskundige handen in de universiteitsbibliotheek van de VU

worden ontsloten, vormen daarbij een grote Fundgrube die wetenschappers uit binnen- en buitenland ten dienste staat. Het doet ons deugd dat steeds meer professionele historici, studenten en ook amateur-historici de weg naar deze collecties weten te vinden. Van minister-presidenten tot koloniale gouverneurs, van vakbondsleiders tot dominees, van omroepen tot dialogorganisaties: de HDC-collecties herbergen het allemaal – en nog veel meer.

Terugblik en vooruitblik

Dat het HDC nu met frisse moed, hernieuwde energie en een duidelijke visie een nieuw jaar ingaat, is te meer het onderstrepen waard, omdat 2018 een veelbewogen jaar is geweest voor ons centrum. Met ingang van 1 januari 2018 trad prof. dr George Harinck terug als directeur, na een lange periode, sinds 1985, op en rond de HDC-burelen doorgebracht te hebben. Het was voor hem een moeilijke stap, die hij niet lichtvaardig heeft genomen. In de Novum van vorig jaar heeft u de overwegingen kunnen lezen die hiertoe hebben geleid. Ondertussen is hij aan de Theologische Universiteit Kampen begonnen als directeur van een Instituut voor de studie van het neocalvinisme, waar hij zijn historische expertise zal paren met de inbreng van de theologen. Het HDC, ondertussen, is Harinck veel dank verschuldigd voor zijn jarenlange tomeloze inzet. Op het afscheidssymposium – waarover u verderop in deze Novum meer leest – hebben wij daar uitvoerig bij

stilgestaan. Ook op deze plaats willen wij ‘GH’ nogmaals danken en veel succes wensen in zijn verdere academische loopbaan!

Met ingang van 1 mei 2018 is ondergetekende benoemd als de nieuwe directeur van het HDC. Ik hecht eraan hier mijn dank uit te spreken richting het College van Bestuur van de Vrije Universiteit voor het helder uitgesproken commitment richting het HDC, als een cruciaal onderdeel van deze universiteit. Tevens voor het in mij gestelde vertrouwen om leiding te geven aan dit mooie centrum. Het is mijn ambitie om, samen met medewerker Wim Berkelaar, conservator-archivaris Hans Seijlhouwer, archiefmedewerkster Dagmare Houniet, promovendi en een prachtige schare vrijwilligers, de HDC-collecties optimaal toegankelijk te houden voor onderzoek én het HDC als onderzoeks- en expertisecentrum stevig te herpositioneren. Wij zullen daarbij nauwe samenwerking zoeken met onze bondgenoten binnen de universiteit, de religiehistorici binnen het Amsterdam Centre for Religious History en het Amsterdam Centre for the History and Heritage of Protestantism (tot 1800). Ook in de goede relaties met het Nijmeegse KDC, het Leuvense KADOC en het Kampense ADC zullen we blijven investeren.

Dit alles kunnen we vooral ook blijven doen, omdat wij ons gelukkig prijzen met een trouwe en aanzienlijke ‘achterban’, met u. Veel dank voor de uitgesproken support, uw belangstelling en uw financiële bijdragen. Graag gaan we samen met u het nieuwe jaar 2019

in – en schroomt u vooral niet om ook anderen te wijzen op de mogelijkheid om het HDC te steunen. Hoe groter de kring van betrokkenen, hoe meer wij kunnen doen. Ook in 2019 zal het HDC klaarstaan om belangrijke archieven te verwelkomen, studiedagen en congressen (mee) te organiseren en nieuw onderzoek te entameren. Heeft u ideeën, wilt u ons helpen, schroom niet om contact op te nemen! Wij praten graag met u verder. Van harte wensen wij u goede, inhoudsvolle Kerstdagen toe en veel heil en zegen voor 2019.

Bart Wallet
Directeur

■ DONATEURS

Honderden mensen steunen het Documentatiecentrum jaarlijks met een gift. Zij laten zien dat er – binnen en buiten de vu – waarde wordt gehecht aan het werk van het Centrum. Die donaties bleken ook dit jaar voor ons van vitaal belang. Vanuit de universiteit zijn steeds minder middelen beschikbaar voor publieksactiviteiten, maar met steun van onze donateurs konden wij ons werk voortzetten en de vele projecten van het Documentatiecentrum publiekelijk blijven presenteren. We hopen dat u ons werk wilt blijven ondersteunen. Wij verzoeken onze donateurs om hun bijdrage (de minimumbijdrage is €20 voor particulieren; voor rechtspersonen €100) over te maken op Postbank

IBAN: NL86 INGB 0001 1680 01 (BIC: INGBNL2A) ten name van de Stichting Ondersteuning van het Hist. Doc. Centrum Amstelveen, onder vermelding van 'Donatie 2019'. Wilt u zo vriendelijk zijn om bij uw betaling uw naam en adres te melden? De Stichting is door de belastingdienst aangemerkt als algemeen nut beogende instelling (anbi), zie hiervoor onze de website: www.hdc.vu.nl/anbi.

Bent u nog geen donateur, dan bent u hierbij van harte uitgenodigd dat te worden. U steunt het HDC en draagt daardoor actief bij aan de conservering van, onderzoek naar en activiteiten rondom het protestantse erfgoed. Donateurs ontvangen Novum, uitnodigingen voor symposia, studiedagen, presentaties en tentoonstellingen, alsmede jaarlijks het Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme na 1800 (zie de aankondiging van het nieuwe deel verderop in deze nieuwsbrief).

■ BOEK VADERLAND EN VRIJHEID

In mei 2019 hopen Wim Berkelaar, Ab Flipse, George Harinck en Gert van Klinken het boek *Vaderland en vrijheid*. De herdenkingsplaquettes 1940-1945 aan de Vrije Universiteit te presenteren. In dit boek wordt de geschiedenis beschreven van de totstandkoming van deze gedenkplaten. In welke traditie stond dit herdenken en hoe pasten de plaquettes in de herdenkingspraktijken aan andere uni-

versiteiten en hogescholen? Daarnaast krijgt elke naam – het aantal is inmiddels uitgegroeid tot 91 – een biografie en daarbij komen verrassende feiten aan het licht. Had bijvoorbeeld iedereen die op de plaquette stond het leven gelaten voor vaderland en vrijheid? Bij hun onderzoek worden de auteurs geassisteerd door de heer Tjeerd de Jong uit Leidschendam, die vrijwillig de moeilijke taak op zich heeft genomen de levens van soms jonge mannen op de plaquette (sommigen niet ouder dan 22 jaar) te reconstrueren.

■ PRESENTATIE JAARBOEK VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDS PROTESTANTISME

Op 11 december 2018 werd het 26e Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800 gepresenteerd in de PThU-zaal in het hoofdgebouw van de VU. *Een christelijk-liberale synthese. 100 jaar Pacificatie 1917-2017*, verscheen onder redactie van George Harinck, Alexander van Kessel en Hans Krabbendam. George Harinck, Ernst Hirsch Ballin, Harm Kaal, Alexander van Kessel, Hans Krabbendam, Patrick van Schie, Margit van der Steen, Jeffrey Tyssens, Kors Visscher en Friso Wielenga belichtten in korte stukken verschillende aspecten van dit historische moment in de Nederlandse geschiedenis.

■ STUDIEMIDDAG OVER DE KERKEN EN DE INDONESISCH KWESTIE (1945-1950)

Op vrijdag 30 november 2018 belegden Museum Bronbeek, het Katholiek Documentatie Centrum (Radboud Universiteit Nijmegen), en het Historisch Documentatie Centrum voor het Nederlands Protestantisme (Vrije Universiteit Amsterdam) een studiemiddag over de structurele verwevenheid van de kerken, zendings- en missieposten met de (koloniale) overheid in Indonesië.

De aanleiding voor deze bijeenkomst vormde de verschijning van de bundel van Marleen van den Berg en George Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen* (Uitgeverij Verloren 2018), over de kerken en de Indonesische kwestie (1945-1950). Het doel van de studiemiddag was om een brug te slaan tussen religiegeschiedenis en koloniale geschiedenis. Marleen van den Berg bood namens de redactie het eerste exemplaar van de bundel aan Gert-Jan Jorissen en Chantal Wouters, geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht. Een reactie op de bundel gaf prof. dr. Remco Raben (NIOD, UvA en Universiteit Utrecht).

■ KNHG-CONGRES

Het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap is dé overkoepelende organisatie van alle historici in Nederland. Eens per jaar organiseert het KNHG zijn jaarcongres, ditmaal in de

vermaning te Haarlem op 30 november rond het thema: 'Uitsluiting, stilte en taboe in de geschiedenis.' Na inleidende woorden van prof. Remieg Aerts en prof. Beatrice de Graaf leidde Bart Wallet de eerste sessie over het thema 'Homo sacer: Uitsluiting en taboe, heilig versus onheilig in de geschiedenis.' Als panelleden traden op prof. Antoon de Baets (Groningen), dr. Mariecke van den Berg (Utrecht) en dr. Jaap Cohen (Amsterdam).

■ AFSCHEID VAN GEORGE HARINCK ALS DIRECTEUR VAN HET HDC

Op 29 november was het zover: het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) nam afscheid van prof. dr. George Harinck, die drie decennia zijn beste krachten heeft gegeven aan het HDC. Sinds 1985 werkte Harinck bij het centrum, waarvan hij van 2004-2017 directeur was. Met ingang van 1 januari 2018 is Harinck meer gaan werken bij de Theologische Universiteit Kampen, waaraan hij als directeur van het Archief- en Documentatiecentrum van die universiteit al jaren verbonden was. Harinck blijft nog wel hoogleraar aan de VU.

In een uitstekend bezet Auditorium in het hoofdgebouw van de Vrije Universiteit te Amsterdam leidde zijn opvolger Bart Wallet de afscheidsbijeenkomst, waar de filosoof René van Woudenberg en de theoloog Kees van der Kooi (zijn vrienden en geestverwanten) hun licht lieten schijnen over

de betekenis van het neocalvinisme voor de huidige tijd. George Harinck zelf blikte terug op zijn loopbaan bij het Historisch Documentatiecentrum en sprak daarbij onder meer over zijn leermeester George Puchinger en zijn voorganger Jan de Bruijn, die hem altijd veel vrijheid van handelen had gegeven.

Als afscheidsgeschenk aan de aanwezigen bood Harinck een samen met zijn student Wouter Kroese samengesteld brievenboek: *'Men wil toch niet gaarne een masker dragen'* Brieven van Henry Dosker aan Herman Bavinck, 1873-1921 Amsterdam 2018 (Donumreeks XVII, ISBN 978 90 72319 36 4, 13 x 21 cm, 152 pagina's).

Herman Bavinck (1854-1921) en Henry Dosker (1855-1926) waren vrienden sinds hun schooltijd op het gymnasium te Zwolle. Omdat Dosker in 1873 op achttienjarige leeftijd emigreerde naar de Verenigde Staten, werd de vriendschap hoofdzakelijk per brief onderhouden. In dit boek wordt een dertigtal brieven van Dosker aan Bavinck gepubliceerd. Ze belichten hun beider carrière, van student naar predikant en hoogleraar theologie in Amerika dan wel Nederland, maar ook hun liefdes en huwelijken, de komst van kinderen en het sterven van geliefden. Dankzij Doskers openhartigheid ('Men wil toch niet gaarne een masker dragen') komen in de brieven hun onderlinge verhouding, het emigrantenbestaan en de ontwikkelingen in kerk en theologie in Nederland en Amerika op levendige wijze aan de orde. Zijn HDC-collega's Wim Berkelaar,

Hans Seijlhouwer en Bart Wallet boden hem een vriendenbundel aan, getiteld *Tussen Amsterdam en Kampen. George Harinck en het Historisch Documentatiecentrum van de Vrije Universiteit 1985-2017* (Donumreeks XVIII, ISBN 978 90 72319 37 1, 13 x 21 cm, 146 pagina's).

In dit vriendenboek ter gelegenheid van het afscheid van Harinck als directeur van het HDC wordt door niet minder dan 37 collega's, (oud-) promovendi en vrienden zijn wetenschappelijke nieuwsgierigheid, maatschappelijke betrokkenheid en persoonlijke inzet belicht. Aan de hand van archiefstukken uit de rijke HDC-collecties wordt een geschakeerd en verrassend beeld geschetst van de onderzoeker-docent-directeur die gedurende enkele decennia met passie en overtuiging het protestantse verleden zijn legitieme plaats gaf in de studie van de Nederlandse geschiedenis. Van Hongarije tot Nederlands-Indië, van Kuyper tot Kuitert, van een cold case tot bedplassende voormannen en van een doodsmasker tot paapse stoutigheden: dit vriendenboek voor George Harinck is interessant voor iedereen die in geschiedenis is geïnteresseerd. De volgende auteurs schreven in de bundel: Maarten J. Aalders, Clifford B. Anderson, Jan Bank, Wouter Beekers, Koert van Bekkum, Christoph van den Belt, Wim Berkelaar, Hans (J.C.H.) Blom, Arno Bornebroek, Martien E. Brinkman, Leon van den Broeke, Jan de Bruijn, James Eglinton, Ab Flipse, Joan Hemels, August den Hollander, Hans van der Jagt, Marinus de Jong,

Dirk van Keulen, Gert van Klinken, Kees van der Kooi, Hans Krabbendam, Herman Langeveld, Ab van Langevelde, Susan Legêne, Fred van Lieburg, Anne Schipper, Wilfred Scholten, Gerrit Schutte, Hans Seijlhouwer, Johan Snel, Paul van Trigt, Jan Veenhof, Jasper Vree, Bart Wallet, Lodewijk Winkeler en Henk E.S. Woldring.

Beide boeken verschenen als bijzondere deeltjes uit de Donum-reeks van het Centrum en kosten €12,50 per stuk (inclusief portokosten) en beide deeltjes samen kosten € 20,00. U kunt bestellen door het bedrag over te maken op IBAN: NL86 INGB 0001 1680 01 onder vermelding van Donum Dosker en/of Donum Kampen en tegelijkertijd een mail met uw naam en adres gegevens te sturen aan hdc@vu.nl.

■ GEREFORMEERD PROTESTANTISME NEDERLAND-DUITSLAND

Op 22 november 2018 organiseerden het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme/vu, het Gesellschaft für die Geschichte des reformierten Protestantismus, de Johannes à Lasco Bibliothek Emden en het Archief- en Documentatiecentrum Kampen/Theologische Universiteit een Nederlands-Duitse conferentie te Wuppertal. Het thema van de conferentie betrof verbandingen, wederzijdse percepties en reacties binnen het gereformeerde protestantisme in Nederland en Duitsland in de twintigste eeuw. Zo mogelijk op elk thema

werd een Duitse en een Nederlandse visie geboden. Van Nederlandse zijde spraken onder meer medeorganisator George Harinck (over Dietrich Bonhoeffer in Nederland), Tom-Eric Krijger (over liberaal protestantisme in relatie tot Duitsland voor 1940), Kees van der Kooi (over de protestantse Duitse theologie en de Nederlandse gereformeerde theologie) en Dirk van Keulen (over A.A. van Ruler en Jürgen Moltmann).

■ ABRAHAM KUYPER ALS JOURNALIST

Op 2 oktober sprak Johan Snel, buitenpromovendus Geschiedenis en medewerker van het HDC, over 'Abraham Kuiper, journalist onder de journalisten'. Praktisch zijn hele werkzame leven is Abraham Kuiper (1837-1920) actief geweest als journalist. Waarom het jonge journalistengilde hem als aanvoerder en 'de grootste' beschouwde, is echter een goed bewaard geheim. Ook nieuw is Kuipers uitgesproken visie op de nieuwe professie: een eigen normatieve theorie die hij baseert op al even radicale opvattingen over de vrijheid van meningsuiting. Johan Snel onderzoekt de journalistiek van Kuiper met het oog op het Kuiperjaar 2020.

■ SYMPOSIUM WILLEM VISSER 'T HOOFT

Het Amsterdam Centre for Religious History, een nauwe partner van het

HDC, organiseerde op 28 september 2018 in samenwerking met de Stichting Biografie Dr. W.A. Visser 't Hooft een drukbezocht symposium naar aanleiding van de verschijning van de biografie van Jurjen Zeilstra over de theoloog Willem Visser 't Hooft. Zeilstra promoveerde op 5 september aan de Vrije Universiteit op deze biografie, die verscheen bij uitgeverij Skandalon. HDC-promovendus Koos-Jan de Jager, was op verzoek van prof. Fred van Lieburg, hoogleraar religiegeschiedenis aan de VU en promotor van Jurjen Zeilstra, aanwezig als assistent. HDC-medewerker Wim Berkelaar zou het boek later in het VPRO-programma OVT aanprijzen als een 'goede en kritische biografie' over deze bekende theoloog van wereldformaat. Tijdens het symposium spraken naast Zeilstra en Van Lieburg, George Harinck, Leo Koffeman, Peter-Ben Smit en Martien Brinkman over de betekenis van Visser 't Hooft voor de oecumene.

■ ANTISEMITISME

Op 12 september organiseerde de Tweede Kamer der Staten-Generaal een hoorzitting over antisemitisme, om zo een goed beeld te krijgen van de aard hiervan en mogelijke strategieën in het tegengaan ervan. HDC-directeur Wallet was een van de uitgenodigde experts, mede naar aanleiding van zijn recente boek *Christendom en antisemitisme*. Hij betoogde dat het niet volstaat om holocaust-educatie te geven, maar dat een realistisch beeld

van joden gegeven diende te worden en daarom 400 jaar geschiedenis van joden in Nederland er integraal bij hoort. Een deel van zijn betoog werd naderhand in het *Nederlands Dagblad* afgedrukt.

Over het thema 'christendom en antisemitisme' gaf Wallet dit jaar tal van publiekslezingen, onder meer voor de PKN Oudewater, PKN Beilen, PKN Hoofddorp, de synagoge van Zuidlaren en de Uilenburgersjoel in Amsterdam.

■ PROMOTIEONDERZOEK KOOS-JAN DE JAGER NAAR DE ROL VAN RELIGIE IN DE DEKOLONISATIEOORLOG IN INDONESIË, 1945-1950

In september 2018 startte Koos-jan de Jager met zijn promotieonderzoek naar de rol van religie in de dekolonisatieoorlog in Indonesië. De komende vier jaar zal hij onder begeleiding van George Harinck en Bart Wallet een boek schrijven over de kerken, geestelijke verzorging in het leger en de gelovige militairen in de oorlogsperiode tussen 1945 en 1950. De religieuze factor is in het historisch onderzoek tot nu toe weinig onderzocht, terwijl religie wel een zeer belangrijke factor was. Zijn onderzoek bouwt daarmee voort op de dit jaar gepresenteerde bundel over de kerken en de oorlog in Indonesië. De afgelopen maanden stonden in het teken van de verkenning van het onderzoeksveld: wat is er geschreven, waar zijn de bronnen te vinden? Inmiddels staan ook de eerste

presentaties van zijn onderzoek gepland op een ACRH-seminar (februari 2019) en een internationaal congres in Duitsland (maart 2019). Centraal in zijn onderzoek staan de ervaringen van de Nederlandse militairen en het belang van geloof, kerk en geestelijke verzorgers in de oorlogsperiode. De Jager onderzoekt deze religieuze ervaringen en de religieuze reflecties op de oorlog aan de hand van persoonlijk materiaal: brieven, dagboeken en memoires. Daarnaast zijn de archieven van legerpredikanten en aalmoezeniers van groot belang. Als u materiaal uit deze periode heeft, houdt hij zich van harte aanbevelen: j.j.de.jager@vu.nl

■ PROMOTIEONDERZOEK EN ACTIVITEITEN CHRISTOPH VAN DEN BELT ROND DE GESCHIEDENIS VAN ND EN RD

Het afgelopen jaar heeft Christoph van den Belt gestaag doorgewerkt aan zijn promotieonderzoek naar de geschiedenis van het *Nederlands Dagblad* (ND) en het *Reformatorisch Dagblad* (RD). Zo werd er weer een nieuw concept hoofdstuk afgeleverd. Tijdens verschillende bijeenkomsten heeft hij zijn werk gepresenteerd. Zo gaf hij acte de présence tijdens een bijeenkomst van het Amsterdam Centre for Religious History en was hij erbij tijdens het symposium De macht van het geschreven woord. Verder gaf hij presentaties aan de collega's van de opleiding Journalistiek aan de Christelijke Hogeschool Eede (CHE), bij de netwerkdag van het

Bible Belt Network en tijdens een bijeenkomst van “relprom”, religiepromovendi van de faculteiten Geschiedenis en Religie & Theologie. Als toegift gaf hij een gastles op het Hoornbeek College in Kampen.

Christoph van den Belt had het afgelopen jaar een grote rol in het onderwijs, met name aan de CHE. Hij gaf twee cursussen en begeleidde een aantal scripties en een stage. Hij publiceerde een artikel in zowel het ND als het RD, schreef een aantal populair wetenschappelijke artikelen en deed meerdere recensies en columns voor onder meer Jonge Historici de deur uit. Voorts interviewde Christoph van den Belt weer een aantal belangrijke betrokkenen voor zijn onderzoek. Hij sprak onder meer met de heren Klaas Bokma (eerste RD-directeur) en Peter Bergwerff (oud-hoofdredacteur ND). Dergelijke gesprekken herinneren de onderzoeker er telkens weer aan: het is niet eenvoudig, maar wel een mooie uitdaging om recht te doen aan mensen.

■ CONFERENTIE OVER NEOCALVINISME EN EUROPA

Van 29 tot 31 augustus 2018 vond de vijfde conferentie Neocalvinism and Europe in Leuven plaats, waarbij onder meer voormalig HDC-directeur George Harinck sprak naast Matthew Kaemingk van het Fuller Texas, Houston en prof. Richard J. Mouw, Fuller Theological Seminary, Pasadena. De inzet van de conferentie was de vraag hoe

de architecten van het neocalvinisme, Abraham Kuiper en Herman Bavinck, de Europese moderniteit van hun tijd beoordeelden en hoe ze de rol en missie zagen van Europa, een continent dat gestempeld is door het christendom.

■ PROTESTANTSE MYTHEN

Het Amsterdam Centre for the History and Heritage of Protestantism, een partnerinstelling van het HDC dat zich juist richt op de periode vóór 1800, belegde op 20 juni 2018 een symposium over protestantse mythen, waar de Amerikaanse historicus Jesse Spohnholz zijn boek *The Convent of Wesel: The event that never was and the invention of a tradition* presenteerde. Kerkhistoricus Jasper Vree stond stil bij de 19e-eeuwse geschiedschrijving en ging in op het boek van Spohnholz, terwijl hoogleraar Mirjam van Veen een lezing gaf over ons beeld van gereformeerde vluchtelingen. HDC-medewerker Wim Berkelaar belichtte ten slotte het imago van protestanten in de hedendaagse media.

■ PROMOTIE HERMAN WESSELINK

Op 21 juni 2018 promoveerde de architectuurhistoricus Herman Wesselink op het proefschrift *Een sterke toren in het midden der stad*, waarin hij onderzocht hoe het in verleden, heden en toekomst gesteld was met Nederlandse kerkgebouwen. Wesselink ontwierp in

zijn proefschrift een richtlijn voor het toekomstig behoud van waardevolle kerken uit de periode 1800-1970. Welke kerken zijn dat en hoe kunnen ze in stand worden gehouden? Een waarderingssysteem, gebaseerd op een ordening naar grootte van het cultuur-historisch belang, moet bijdragen aan te maken, weloverwogen keuzes inzake de toekomst van de kerkgebouwen. Dat was de inzet van zijn dissertatie die onder leiding van prof. George Harinck werd verdedigd.

■ DE TOEKOMST VAN DE RELIGIEGESCHIEDENIS

In 2018 bestond de opleiding Geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam 100 jaar. In 1918 werden Adriaan Goslinga en Aart van Schelven benoemd als de eerste hoogleraren. Vele geleerden gingen later in hun voetspoor: A.Th. van Deursen, A.H. Bredero, G.J. Schutte Schutte, Willem Frijhoff, Koen Goudriaan, om maar enkele bekende auteurs te noemen die zich bezighielden met religiegeschiedenis. De opleiding vierde het jubileum in een aantal stadia, waarbij de HDC-medewerkers steeds volop meewerkten.

Op 26 januari werd de aftrap van het jubileum gegeven in de doopsgezinde vermaning aan het Singel, met een speciale VU-editie van het Historisch Café: een middag vol debatten, boekpresentaties en een historische quiz. In aanwezigheid van studenten, alumni, geïnteresseerde aankomende studenten

en decaan prof. dr Michel der Hark presenteerde Bart Wallet zijn boek *Christendom en antisemitisme: 2000 jaar confrontatie*, dat inmiddels al twee drukken heeft beleefd en door dagblad *Trouw* gekozen werd als één van de beste boeken van 2017.

Daarna volgde een symposium op vrijdag 15 juni en een publieksevent op zaterdag 16 juni 2018. Op het symposium op 15 juni hielden Joris van Eijnatten (Universiteit Utrecht) en Herman Paul (Universiteit Leiden) een *keynote lecture* en waren er parallelsessies over diverse historische deelgebieden. Bart Wallet organiseerde een van de deelsessies, die over de toekomst van de religieuze geschiedschrijving. Daaraan namen ook deel Markha Valenta (Radboud Universiteit Nijmegen) en Peter van Dam (Universiteit van Amsterdam).

Wallet betoogde daar dat de geschiedenis van religie integraal onderdeel moet worden van de moderne en contemporaine geschiedschrijving. Historici moeten volgens hem expliciet ruimte maken voor religie en geloof als zelfstandige verklarende factor in de geschiedenis. Als mensen claimen uit religieuze motieven te handelen, moeten historici dat serieus nemen. Tegelijkertijd moeten deze religieuze factoren worden ingebed in hun sociale, politieke of culturele context. Hij wees op belangrijke onderzoeksvelden die in de toekomst moeten worden uitgediept, zoals preken. Er is weinig onderzoek gedaan naar vroomheid en devotie na 1800 terwijl dit soort onderzoek volop beschikbaar is voor de Middeleeuwen

en vroegmoderne tijd. Preken vormen in dit opzicht een uitstekende, maar door historici van de moderne tijd weinig bestudeerde, bron om de dynamiek van religie in de moderne tijd te onderzoeken.

Op zaterdag 16 juni was het thema: Geschiedenis in de politiek. Onze koning en minister-president zijn opgeleid als historicus; in het kabinet, het parlement en op veel plekken in de publieke sector vinden we vakgenoten. Doet hun historische achtergrond ertoe? Welke rol spelen historische kennis en inzichten eigenlijk in het politieke debat, de bestuurlijke praktijk of kwesties als bezinning op Nederland in Europa en de wereld? Na een inleiding van prof. Susan Legêne discussieerden de Tweede Kamerleden Roelof Bischoop (SGP), Paul van Meenen (D66) en Ronald van Raak (SP) onder leiding van Wim Berkelaar over de soms gespannen verhouding tussen geschiedenis en politiek.

■ CONGRES RELIGIOUS REVIVALS

Het Amsterdam Centre for Religious History organiseerde van 31 mei tot 2 juni een spannend congres op de VU onder de titel 'Religious Revivals and their Effects: Perceptions, Media and Networks in the Modern World'. Onder de bezielende leiding van prof. Fred van Lieburg kwamen daar uit heel Europa niet minder dan 26 experts op het gebied van het internationale piëtisme-onderzoek bijeen. HDC-directeur Bart Wallet was uitgenodigd om

op de eerste dag een *wrap-up* te geven van de eerste twaalf lezingen, om zo de voortgaande discussie te stimuleren.

■ SYMPOSIUM VROUWENKIESRECHT

Op 31 mei vond in Nijmegen een door het Katholiek Documentatiecentrum Katholiek Documentatie Centrum, het HDC en de Faculteiten Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen en Managementswetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen georganiseerd symposium plaats onder de titel 'Wat komen jullie hier doen?' 100 jaar vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving. Bij die gelegenheid spraken onder meer dr. Alexander van Kessel (Centrum voor Parlementaire Geschiedenis) over de parlementaire strijd om het vrouwenkiesrecht en prof. Sophie van Bijsterveld (Radboud Universiteit Nijmegen) over 100 jaar vrouwenkiesrecht. Na het symposium werd het boek Sophie van Bijsterveld en Hillie van de Streek (red.) *Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving, 1883-2018* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2018) aangeboden.

■ PRESENTATIE DOMINEESFABRIEK

Op vrijdag 25 mei werd in de stadsgehoorzaal in Kampen het boek *Domineesfabriek. Geschiedenis van de Theologische Universiteit Kampen*

gepresenteerd. Het is geschreven door George Harinck en Wim Berkelaar en behelst de geschiedenis vanaf de oprichting in 1854, toen de Universiteit nog Hogeschool heette. De Hogeschool stond bij de oprichting vrij van het overige hoger onderwijs waarvoor de overheid zorg droeg. In deze geschiedenis van de Kamper universiteit staat het spanningsveld centraal tussen het Nederlandse hoger onderwijsbestel, waarin het geleidelijk aan een plaats verwierf, de positie in de wetenschap en haar functie jegens de kerken. Kwaliteitseisen van de overheid, conflicten in de kerken, met name de Vrijmaking van 1944, en de ontwikkeling van de wetenschap vormen rode draden in deze historische studie. De boekpresentatie maakte onderdeel uit van een alumnidag, waar (oud) studenten van de TU elkaar na de boekpresentatie konden ontmoeten.

■ DE MACHT VAN HET GESCHREVEN WOORD: PROTESTANTEN EN HUN PERS

Op dinsdag 24 april organiseerden het Historisch Documentatiecentrum en de Universiteitsbibliotheek van de vu een minisymposium met als onderwerp De macht van het geschreven woord: protestanten en hun pers. De aanleiding voor het symposium was het verschijnen van *Trouw*. 75 jaar tegen de stroom in, geschreven door de politicoloog Peter Bootsma. Er was deze middag ruime aandacht voor de geschiedschrijving rond drie belang-

rijke min of meer protestantse dagbladen en daarnaast voor een nieuwe *Fundgrube* op internet: de Bibliografie van Nederlandse Protestantse Periodieken.

In het voorjaar van 1988 werd bij het HDC begonnen met de Bibliografie van Nederlandse Protestantse Periodieken (BNPP). In maart 2013 werd het project afgesloten; inmiddels waren tien delen verschenen waarin 3.208 titels werden beschreven en twee registerdelen. De delen 1 t/m 6 waren als PDF-bestand op de website van het HDC te raadplegen, bestanden die met behulp van Google gevonden en doorzocht konden worden. Maar dat betrof een minimale doorzoekbaarheid. Recent is het Peter Vos, ict-ontwikkelaar bij de Universiteitsbibliotheek, gelukt om de oorspronkelijk in Word™ ingevoerde bestanden zo te bewerken dat er bruikbare informatie ontstond voor een digitale presentatie van alle gegevens betreffende die titels. Met de realisering van die website hebben beoefenaars van persgeschiedenis er een nieuwe bron bij en ook genealogen zullen veel gegevens voor hun onderzoek kunnen vinden. Zie: <https://bnpp.hdc.vu.nl/> Op het symposium sprak George Harinck, die het BNPP-project initieerde, over de totstandkoming ervan. Verder sprak Johan Snel over zijn promotieonderzoek naar Abraham Kuiper als journalist en Christoph van den Belt over zijn onderzoek naar de geschiedenis van het *Reformatorisch Dagblad* en het *Nederlands Dagblad*.

■ JOODS-CHRISTELIJKE DIALOOG

Op 21-23 maart organiseerden de Theologische Universiteit Kampen en de Theologische Universiteit Apeldoorn een congres over de joods-christelijke dialoog. Als keynote speaker was Bart Wallet uitgenodigd om de openingslezing te geven: daarin liet hij zien hoe binnen het Nederlandse protestantisme na 1945 op zeer uiteenlopende wijze de verhouding tot het jodendom opnieuw vorm werd gegeven. Het werd minstens zozeer een thema waarmee protestanten hun onderlinge grenzen definieerden, als waarmee de relatie tot het jodendom werd uitgedrukt. De Nederlandse Hervormde Kerk was een belangrijke koploper in de internationale joods-christelijke dialoog en nam de Christelijke Gereformeerde Kerken daarbij mee in het kielzog. Ook de Gereformeerde Kerken in Nederland profileerden zich sterk, met name door diepgaande theologische herbezinning. Dat leverde juist bij de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) en de Nederlands Gereformeerde Kerken kopzorgen op, waardoor de oude vooroorlogse ideeën daar nog lange tijd aangehangen werden. De lezing leidde tot stevige discussies onder de aanwezigen en in de pers, omdat velen zich herkenden in de geschetste posities en de in kaart gebrachte analyse.

Op 26 juni was Wallet opnieuw te gast bij beide universiteiten om te spreken op hun jaarlijkse 'stimu-middag' voor promovendi en staf in de departementen kerk- en religiegeschiedenis.

■ SYMPOSIUM OVER DE KERKEN EN DE OMROEPEN

Op zaterdag 17 maart vond de voorjaarsvergadering plaats van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis in samenwerking met het Historisch Documentatiecentrum. In drie lezingen belichtten Arnold Smeets, docent aan de Tilburg School of Catholic Theology, de publicist Jan Dirk Snel en HDC-medewerker Wim Berkelaar de geschiedenis van de kerken en de omroepen aan de orde. Smeets sprak over 'Het schone, het goede en het roomsche ware. Luisteraars, programmamakers en 'hun' Katholieke Radio Omroep', Jan Dirk Snel over 'De omroep, de hervormden en de verzuiling, 1924-2004' en Wim Berkelaar over 'Traditioneel of ruim geloven? De NCRV en de verwereldlijking vanaf de jaren zestig'. Kerkhistoricus Gert van Klinken (PThU) verzorgde daarnaast een historische stadswandeling rond het Valeriusplein, met als thema 'Protestants Amsterdam tussen 1925 en 1965'.

■ RELIGIE IN MUSEA

Op 15 februari was een speciale editie van de *Salon de muséologie* in ARCAM – Stichting Architectuurcentrum Amsterdam. De Salon brengt museumprofessionals bij elkaar: directeuren, conservatoren en allerhande museummedewerkers, met als doel bezinning op nieuwe museologische ontwikkelingen, uitwisseling van ken-

nis en ervaringen. Veel musea hebben religieuze voorwerpen in hun collectie, waar weten niet helemaal hoe ze die moeten presenteren: als culturele objecten, historische artefacten – of ook als dragers van religieuze ervaringen? Diverse musea hebben inmiddels ervaringen opgedaan met Afrikaanse groepen die in een museumzaal rond een gemusealiseerd religieus object een rite uitvoerden. Is dat iets waar musea huiverig voor zouden moeten zijn – of geeft het hen juist een plaats middenin de samenleving? Bart Wallet was als speciale gast uitgenodigd om zijn visie te geven en discussieerde aansluitend op een kort betoog hierover door met conservator Aron Eilander en de aanwezige museumprofessionals.

■ ONDERWIJS

Vanuit het HDC wordt ook een bijdrage geleverd aan het universitaire onderwijs. Dit is een van de manieren om een nieuwe generatie historici te enthousiasmeren voor religiegeschiedenis. Bart Wallet doceerde in de Bachelor de vakken ‘Amsterdam Jewish Culture’, ‘Religiegeschiedenis’ (samen met prof. Fred van Lieburg), ‘Journalistiek en politiek sinds 1750’ en het Bachelor-scriptiecolloquium (samen met dr. Ad Tervoort). In de Master doceerde hij met prof. George Harinck het vak ‘Neo-Calvinism and Religious Diversity’. De MA-student Lodewijk Kater schreef bij Wallet zijn scriptie over ‘Liever de Mammon dan de Messias? De christelijk-sociale traditie in

Nederland, Duitsland en Oostenrijk en haar visie op het Joodse vraagstuk, 1875-1914’.

■ EEN KLEINE GREEP UIT ONZE PUBLICATIES

Christoph van den Belt, ‘Er was onrust over de naam *Nederlands Dagblad*. Maar het bleek een meesterzet’, in: *Nederlands Dagblad*, 3 januari 2018.
–, ‘Eenzijdige voorlichting dagbladen leidde tot oprichting RD’, in: *Reformatisch Dagblad*, 19 januari 2019.

Wim Berkelaar, ‘Leven in een naoorlogse chaos’, in: *NRC Handelsblad*, 4 januari 2018.

–, ‘Netwerken door de eeuwen heen’, in: *NRC Handelsblad*, 22 maart 2018.

–, ‘Hoe de ‘gewone burger’ door de sixties veranderde’, in: *Nederlands Dagblad*, 7 mei 2018.

–, ‘Weg met die ambtelijke ‘nieuwspraak’, in: *NRC Handelsblad*, 28 juni 2018.

George Harinck en Wim Berkelaar, *Domineesfabriek. Geschiedenis van de Theologische Universiteit Kampen* (Amsterdam 2018)

Voor meer publicaties van Wim Berkelaar in 2018 zie: <https://wimberkelaar.wordpress.com/>

Koos-jan de Jager, ‘Een mystiek volkje: honderd jaar SGP’, *Transparant*, 29:1 (maart 2018) 22-25.

–, ‘Die Mij tergen, hebben verzekeringen. Gewetensbezwaren en de bewustwording van de bevindelijk

gereformeerden, 1919-1934', *Religie & Samenleving* 13:2 (mei 2018) 87-106.

–, 'Tussen Pietje Baltus en Jomanda: religiegeschiedenis in Nederland', in: *Transparant*, 29:4 (december 2018) 12-15.

–, 'Contested Crossing of Missionary Borders. William Fetler and the Russian Missionary Society in the Netherlands, 1931-1936', in: *Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries*, 26 (december 2018) 321-344.

Koos-Jan de Jager en Jeffrey Huntjens, 'Het Volkspetitionnement van 1878. De stem van het Tilburgse volk', in: *Brabant. Tijdschrift voor Brabants Erfgoed*, 9:1 (maart 2018) 50-56.

Bart Wallet, 'Beladen vastgoed: Na-oorlogs joods erfgoed en de Vrije Universiteit' in: Fred van Lieburg ed., *Geschiedenis aan de Zuiderdam* (Amsterdam: Prometheus, 2018) 181-188.

–, 'De vaste wil om het jodendom niet te vergeten: Joodse militairen en hun geestelijke verzorging in Indonesië, 1945-1950' in: Marleen van den Berg, and George Harinck eds., *Voor de geest en het moreel van de troepen* (Hilversum: Verloren, 2018) 205-225.

–, recensie van: Wulfert de Greef, 'De Reformatie, het Oude Testament en de Joden' *Church History and Religious Culture* 98.2 (2018) 303-305.

Bart Wallet, L. F. Groenendijk en G. C. den Hertog, *Wat zal er van dit kind worden? Tabula rasa als pedago-*

gisch ijkpunt (Apeldoorn: De Banier, 2018).

Voor meer publicaties van Bart Wallet in 2018 zie: www.bartwallet.nl

■ OVERLEDEN

De afgelopen jaren ontvielen ons enkele mensen die vrijwilligerswerk voor het HDC verricht hebben:

Op 7 maart 2018 stierf de kerkhistoricus en predikant Jan Ridderbos, telg van het befaamde gereformeerde geslacht Ridderbos. Zijn vader Nico was hoogleraar Oude Testament aan de Vrije Universiteit, zijn oom Herman Ridderbos hoogleraar Nieuwe Testament aan de Theologische Universiteit aan de Oudestraat in Kampen. Ridderbos had, naast zijn werkzame leven als predikant, van meet af aan een sterke belangstelling voor kerkgeschiedenis, wat in 1994 uitmondde in het tweedelige proefschrift *Strijd op twee fronten: Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein*. Nadien bleef hij actief op dit terrein. Hij bracht, in samenwerking kerkhistoricus en predikant Geert Hovingh, nauwgezet de verzetsrol en het lot van predikanten in oorlogstijd in kaart en was verder nauw betrokken bij een reconstructie van het lot van Joden in Assen, zijn woonplaats na zijn emeritaat als predikant in Haren. Dat onderzoek leidde ertoe dat hij betrokken raakte bij het in kaart brengen van de grote Joodse begraafplaats aan het Twijfelveld buiten Assen.

Op 1 december 2017 stierf Roel Hui- zenga, eertijds rector van het Herman Wesselinkcollege in Amstelveen en na zijn vervroegde uittreding ruim 25 jaar vrijwilliger bij het Historisch Docu- mentatiecentrum. Als beschrijver en later als coördinator heeft hij zich met hart en ziel ingezet voor de Bibliografie van Nederlandse Protestantse Perio- dieken, een project dat in 2013 tot een einde kwam na de publicatie van tien delen vol bibliografische informatie waarvan personerzoekers kunnen profiteren. Als coördinator was Hui- zenga een samenbindende figuur, die vele vrijwilligers (vooral ex-collega's uit het onderwijs) wierf en die een goed span vormde met mede-coördinator Piet Moleveld, die zich boog over de digitalisering van het BNPP-project en die zich na het einde daarvan nog steeds vrijwillig voor het HDC inzet, nu als archiefmedewerker.

■ ARCHIEVEN

De collectie van het HDC is ook het afgelopen jaar weer aangevuld en bewerkt. De hoeveelheid aanvullingen en bewerkingen is te omvangrijk om hier weer te geven. Bij de archivaris van de Collectie HDC | Protestants Erfgoed van de UBvU Hans Seijlhouwer (hans.seijlhouwer@vu.nl) kunt u informatie hierover verkrijgen.

Archiefmedewerkster Dagmare Houniet voltooide onder andere de inventarissen en plaatsingslijsten van de archieven van H.T. Bianchi, D.Th.

Kuiper, J. Lever, het Prof. dr. G.A. Lindeboom Instituut, O. Noordmans Redactie-archief, N. Okma en de Familie Okma-Rutgers en Stichting Pape-Fonds.

Naast haar verdienen de vaste vrijwillige (archieff-) medewerkers vermelding en dank voor hun bijdragen aan de ordening van de HDC-collectie: Maarten J. Aalders (archieff Tj. Baarda), Iet Kiel-Hartog (posters een aankondiging van organisaties binnen de vu), Bert Kraan (Familie Croles, G. Dekker, Stichting Geestelijke Liederen uit den Schat van de Kerk der eeuwen (stukken afkomstig van F.C. Vree jr., penningmeester), H.A. de Geus, H.M. Kuitert en Gert J. Peelen), Piet Moleveld (M.W. Heslinga, J.N. Scholten en J. Hessels Mulder), Gezien Ridderbos (S.J.P. Goossens, zendingspredikant op Soemba), Jasper Verhoogt (archieff H.J. van Eikema Hommes) en Wim Wagteveld (G. Boer en J. van der Graaf). Robert Klaassen, bibliotheekmedewerker registreerde de 319 dozen van het correspondentiearchief van de Protestants Christelijke Besturenraad. Maaike Hartog, bibliotheekmedewerkster, heeft geweldig werk verricht bij het herplaatsen van verschillende grote collecties in de kelder.

Op deze plek heten wij Wim Wagteveld van harte welkom als nieuwe medewerker. Hij was als docent actief in het reformatorisch middelbaar onderwijs en wij zijn blij dat hij zijn expertise op het terrein van de bevin- delijk-gereformeerde wereld inzet bij

de ontsluiting van enkele belangrijke HDC-collecties.

Nieuwe inventarissen werden ook gemaakt door leden van eigen organisaties soms in samenwerking met VU medewerkers: Archiefcommissie van Panoplia; Herwinald van Asselt, Depositum Custodi; Calvin Bakker en Bert Kraan, Oratorische Vereniging Cato; Lars Binkhorst, Vereniging van Chemie Studenten aan de Vrije Universiteit; Koos-Jan de Jager, archief van F.J. Krop, P.M.J. Krop en M.A. Krop; Krijn de Jong en Matthijs Hoogenboom, Archief van de Vereniging Tot Heil des Volks; Bestuur van NAIADE, Oratorische Vereniging NAIADE; J. Ridderbos en J.F. Seijlhouwer, N.H. Ridderbos en Wim Berkelaar, H. van der Horst en Hebe Charlotte Kohlbrugge

bij de archieven van H.A.C. Hildering, J.A. Hildering-Punt en J. Burgersdijk en en het Oratorisch Dispuut Arion van SSR-Amsterdam.

■ Stagiaires

Marijke Huisman, deed een drie weken durende snuffelstage, waarin zij inventarissen maakte bij de archieven van de Antirevolutionaire Kiesvereniging 'Nederland en Oranje' te Hazerswoude, J. van Biert en de families Van Biert en Quakkelaar, B.D. de la Houssaye en J.F. Kastein.

Natalija Vucomanovic liep een week stage bij de VU Bibliotheek en was een halve dag te gast bij de collectie HDC | Protestants Erfgoed.

Maud Koopman, geschiedenis studente aan de VU deed een driemaanden-stage en maakte de inventarissen

